

З ФОНДІВ, КОЛЕКЦІЙ, РІДКІСНИХ ВИДАНЬ

НАЦІОНАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ТВОРЧІСТЬ Т. Г. ШЕВЧЕНКА*

(Пояснювальні статті до Повного видання творів поета
в 16-ти томах)

Перебендя

I

Поезію цю написав Шевченко, мабуть, у 1839 р. В першому виданні «Кобзаря» (1840) під заголовком її стояла посвята «Є. П. Гребінці». Гребінка був одним із тих, що зайнялися долею кріпака артиста, і перший відкрив у Шевченку поета¹. Чому власне цю поезію Шевченко присвятив Гребінці? На це дає відповідь самий зміст поезії, де Шевченко змальовує ідеальний образ українського національного поета й аналізує його внутрішній світ, і той факт, на який недавно звернув увагу П. Филипович, а саме, що й Є. Гребінка написав поезію «Українській Бардъ» (1837 р.), в якій змалював образ «сивого бандуриста». Безперечно, Шевченко в той час слушно міг уважати Гребінку за людину, що найкраще могла розуміти його найінтимнішу поезію, поезію, а якій автор заглиблювався в свою власну душу, душу поета: Гребінка сам був автор і чудових українських приказок, і гарних поезій в українській мові, що стали навіть народними піснями; він, очевидно, перший сказав Шевченкові про його талант, він же перший узяв його вірші для свого збірника «Ластівка», він впровадив Шевченка до літературної родини, він його рекламував і в листах до старших собратів, як талановитого поета, він був особою, що ввела Шевченка в літі 1843 р. до найбільшого на Україні салону — «українського Версалу» п. Вольковської, де молодого поета ентузіастично зустріло українське панство. «Перебендю» свого Шевченко вписав до Гребінчиного альбому.

II

З боку композиційного поема ділиться на дві частини: в першій поет дає образ національного співця в оточенні людей (1—40 рядки), в другій — на самоті з самим собою серед української природи (40—79). В першій змальовує його постать об'єктивно, дає портрет реальної побутової постаті, в другій — просякнутий глибоким ліризмом психологічний портрет поета в образі кобзаря, в думки й переживання якого сам вчувається, ніби читає в них. Для створення першого образу вистачало тільки пильної обсервації, для другого — треба було вложити свої власні суб'єктивні переживання, використати свій власний життєвий досвід.

Поезію цю в «Кобзарі» Шевченко поставив на другому місці слідом за заспівом — увертюрою «Думи»... Сам висунув її на чільне місце. Зрозуміло, що поезія ця притягнула до себе й пильнішу увагу дослідників: український поет через рік-два після того, як перестав бути малярським челядником, дає широку концепцію, яка могла повстати після ор-

* Статті П. Зайцева подаємо за виданням: *Шевченко Тарас*. Повна збірка творів. — Т. II. — Варшава — Львів: Вид. Українського наукового інституту, 1934. Довідка про автора в кінці добірки статей.

ганічного присвоєння Шевченком понять та ідей, що були витвором високої культури багатьох поколінь. Підкресливши цей момент, І. Франко проаналізував зміст поеми в зв'язку з літературними творами й фактами, що могли кинути світло на генезу цього твору. Переказуємо коротко зміст Франкової студії.

Основна ідея цієї поеми — протиставлення поета суспільству, що його оточує. Починаючи ще від Горація аж до другої половини XVIII віку, поети часто згіршливо висловлювалися про «юрбу», «чернь». Після трактатів Руссо, що підніс значення людської одиниці, слідом за видатними індивідуальностями, що в сфері відносин політичних беруть на себе ролю боротьби з старими спорохнілими порядками, з'являються і в літературі поети (як от Шіллер і Гете), що віддають свою музу на службу новим ідеям, на боротьбу за права людини-брата — за «юрбу», за «чернь». Ідея могутньої людської одиниці, що може й повинна перебудувати уклад життя й поняття народних мас та їх ущасливити, у французьким якобінізмі сполучується з переконанням, що цього довершити можна одним замахом, указом, розпорядком згори. В літературі ролю якобізму в прищепленні аналогічних понять відіграв романтизм, в якому зросла ідея переваги творчого генія над талантом і працею, переваги чуття й ентузіазму над діяльністю звичайного розуму: поезію розуміли як натхнене провидіння, а на її жерців дивилися як на носіїв божеського, безсмертного первня. Приклад такого погляду дав, напр., Міцкевич...

З таким самим розумінням значення і ролі поета, яке бачимо у Міцкевича, цілком згоджується й образ поета, створений Шевченком: його химерному Перебенді «нема в світі хати», «його на сім світі ніхто не прийма. Один він між нами, як сонце високе», а проте любить людей — «він їм тугу розганяє, хоч сам світом нудить», він «дивиться на людей душою» («Думи мої»), люди ж знають його тільки поверхово, не входячи в його душу, в його таємні думи: «хто його не знає», але «його знають люди, бо носить земля» і тільки: Як поет Міцкевича обіймає весь світ, так і Шевченків Перебендя «все знає», «все чує: що море говорить, де сонце ночує»... Як Міцкевич сягає думкою туди «gazie granicza stwozca i pasza» так і в Перебенді «думка край світа гуля, орлом сизокрилим літає, ширяє. Аж небо блакитне широкими б'є». Ці слова подібні і до слів Пушкінового «Пророка»: «И вняль я неба содроганье, И горній ангеловъ полеть, И гадъ морскихъ подземный ходъ, И дальней лозі прозябанье». Але поет Пушкіна — пророк-реформатор («И обходя моря и земли, глаголомъ жги сердца людей»), а поет Міцкевича присвоїв собі якобінські і месіянські погляди... Перебендя ж нібито тільки розганяє людям тугу; та роля його — значно ширша і глибша, коли розглянути його репертуар: «веснянки» — це пісні, сповнені почуттям радості життя; ідея «Гриця» — помста-кара за легкодуху зневагу святого почуття любові; пісня про «Сербина» викликає спочуття слухачів до жінки, яку купують як товар, і протест проти таких ненормальних суспільних відносин; «Шинкарка», що в ній оповідається про долю зрадженої і вбитої лихими чужинцями дівчини, має тенденцію викликати протест проти насильства; «У гаю», де оповідається про лиху матір, що намовляє сина вбити жінку, малює образ кари-смерті за страшний злочин; «Лазар» черпає тему з євангельської притчі про багатиря, що знущається з убогого брата; пісня про «Чалого» дає образ національного зрадника-перекінчика Сави і, як висновок, осуд перекінчицтва, а пісні про руйнування Січі викликають патріотично-національні почуття туги за минулою славою і думку-бажання бувальщину ту повернути. Отже, як бачимо, Перебендя виконує велику суспільну, народню службу: підносить людяне почуття у своїх земляків, ублагороднює їх серця й думки, зберігає патріотичні спомини про бувальщину й передає добрі та світлі здобутки тої бувальщини новим поколінням. Цю суспільну службу Шевченків кобзар-поет виконує без усяких якобінсько-месіянстичних претенсій, що їх виявляє поет Міцкевичевої «Імпровізації». Та крім обсягу й методи діяльності, Шевченків поет різниться від Міцкевичевого ще й тим, що він — постать наскрізь реальна, вихоплена з дійсного українського життя, цілком національна, типово українська в кожній деталі, а Конрад Міцкевича — фігура містична й

алегорична, витвір буйної романтичної фантазії, не одягнений у жаден національний костюм. Усе це привело Ів. Франка до висновку, що «не дорівнюючи Міцкевичеві в ширині думок, грандіозності картин і силі фантазії, Шевченко дорівняв йому з погляду на метку характеристику головної фігури, а далеко перевищив його з погляду на ясність і реальність цілої картини». Тій національній реальності образу Шевченкового кобзаря, що впливала і з безпосередньої обсервації й відповідала власним поглядам українських співців-кобзарів на свою суспільну службу, суперечить якимось, не згоджуючися з цілим змістом поеми, закінчення «Перебенді», де поет похваляє свого кобзаря за те, що найкращі свої пісні виспівує в степу на могилі, щоб «люди не чули». Зауваживши це, Франко дошукується тут впливу Пушкінового погляду, немов би юрба зовсім нездатна розуміти високі думи поета. Пушкін, перейнявшись шелінгіянськими поглядами на поезію «як мистецтво для мистецтва», як на окреме царство, далеке від інтересів дійсного життя, зрадив ідеал поета-пророка, обличителя кривди, а створив образ поста-жерця (вірші «Поет» і «Чернь»): його пісня — «священна жертва» («подите прочь, — гонить він від себе юрбу, — какое дѣло поэту мирному до васъ? Въ развратѣ каменѣйте смѣло: Не оживить васъ лиры гласъ! Душѣ противны вы, как гробы. Для вашей глупости и злобы Имѣли вы до сей поры Бичи, темницы, топоры: Довольно съ васъ, рабовъ безумныхъ!» — і Пушкін нападав на Міцкевича, що співав для юрби. Шевченко вже в Академії від «класика» Брюлова не раз чув естетичні формулки про «чисте, божественне мистецтво», й ця тінь легковаження й погорди до живих людей лягла й на «Перебендю». Певна річ, що вся натура Шевченка, повна любові до бідних і покривджених і ненависті до кривдників, мусіла противитися поглядам Пушкіна²).

Розглянувши докладно всю попередню літературну традицію, в якій постать кобзаря-лірника вже довгий час перед Шевченком використовувана і модельована була в польській літературі (у Падури, Гоцинського, Чайковського, Міцкевича й ін.), Франко слушно каже, що приймаючи дещо з тої традиції, дещо відкидаючи та поглиблюючи її подекуди, Шевченко її реасумував, «вкладаючи в неї свою душу, своє життя, свої вражіння». «Перебендя» — типовий приклад того, як «у першій добі поетичної діяльності Шевченка перехрещувалися і зливалися найрізніші впливи і як геніяльна натура нашого поета вміла впливи ті щасливо перетопити в одну органічну поетичну цілість». Франко відносить «Перебендю» до найкращих творів Шевченка його першої доби. «Пізніше творив він речі далеко глибші чуттям, ширші й ясніші поглядом, але мало утворив речей більш гармонійних щодо артистичної цілості, ясніших та прозоріших щодо композиції і характеристики деталей. Всі оригінальні прикмети його поезії: сердечна щирість, простота і zarazом пластичність вислову, чудово чиста мова, увесь той, так сказати, сок українських пісень народних, з меланхолійною основою і відтінками делікатного гумору, пе-

Найдавніший пам'ятник Т. Г. Шевченку на Тернопільщині в с. Буряківці Борщівського району, відкритий 1911 року з нагоди 50-річчя від дня смерті поета.

ретворений у кипучу кров самого Шевченка, забарвлений сильно його індивідуальністю, — все те являється уже в повнім блиску в «Перебенді».

Проф. О. Третяк у своїй монографії про вплив Міцкевича на поезію Шевченка слушно зауважив, що Франко помилився, взявши образ Міцкевичевого Конрада за образ програмовий, ідеальний. Конрад упоєний гординою, топче всіх поетів, мудреців і пророків. Третяк твердив, що в «Перебенді» нема ніякого відголосу «імпровізації» Міцкевича, але в його баладі «Dudarz» бачив «попередника» «Перебенді» та висловив думку, що образ Бояна з поезії Богдана Залеського «Sendzzewo» добре «пристає» до характеру Шевченкового співця-кобзаря».

Проф. О. Колесса не погоджується з Франковим порівнянням «Перебенді» з Конрадом Міцкевича, стверджуючи, що «не звичайний кобзар Перебендя, що співає для людей, а той повний віщого натхнення поет, якого бачимо в степу на могилі, — має кілька рис характеру, спільних із Міцкевичевим Конрадом, бо в Перебенді «виступають два типи поетів», і «обидва, поняті як одна поетична натура, не можуть мати нічого спільного з Конрадом». Коли генезою змалювання першого типу кобзаря в оточенні людей були живі життєві вражіння Шевченка, що в хлоп'ячому віці часто зустрічався з кобзарями-сліпцями, то суб'єктивна лірична вдача поета, що приневолювала його вливати в кожную поезію частину свого серця, своїх думок, свого життя, взагалі своєї індивідуальності, привела його до створення образу самотнього співця на могилі. Підлягаючи своїй суб'єктивній вдачі, Шевченко шукав аналогії між собою і кобзарем та знайшов її: був нею той «поетичний настрій, який нерідко можна було подібати в українських кобзарів-сліпців. Так повстав образ Перебенді на могилі, в якому поет змалював самого себе, як він співає «не для людей, не для слави». Цей другий образ настільки незгідний з попереднім, наскільки «ріжнився геніяльний поет Шевченко від звичайного кобзаря, хоч би й доволі поетичного Перебенді». Для оформлення образу реального кобзаря послужили Шевченкові живі вражіння, для оформлення образу самотнього співця, якого не розуміють люди, — Конрад Міцкевича.

Засадничо приєднуючись до О. Колесси, що виразніше освітлив питання, хочемо ще поглибити трохи розуміння самого образу «Перебенді» і того творчого процесу, в якому цей образ Шевченко створив.

Живі вражіння, що послужили матеріалом для створення Шевченком образу кобзаря Перебенді, в Петербурзі — «в снігу на чужині» — оживали з особливою силою. Кобзар — співець, але не творець. Він тільки зберігає вікову традицію колективної народньої творчості. В її скарбниці — ціла система національної етики: пісні кобзарів повчають людей, чого не треба робити, що є гріхом, навчають любити батьківщину, викликають смуток за її славним минулим. Але сам поет, що свою власну роллю зв'язує з традицією народних співців і народньої творчості, хотів би, як Божий післанець, дати народові позитивні ідеали, навчити людей, що треба робити, що потрібне і для морального їх ушляхетнення, і для їх політичної свободи. Все це він знає, бо своїми думками живе в ідеальному світі, в світі ідей, доступному тільки вибраним істотам: вони болять за всіх, для всіх, для загалу шукають правди, але коли б він, поет, власне така вибрана істота, хотів те, що знає, в позитивній формі висловити, — «люди б насміялись, дурним би назвали, від себе б прогнали». Це не образ романтичного поета, що, як Пушкінів, не визнає «черні», це — не частинна літературна копія образу Конрада, це живий образ самого Тараса Шевченка, його символічний автопортрет. Це йому «на землі — горе», «на їй широкій куточка нема», як «тому, хто все знає, тому, хто все чує»... Знає те, що здобув досвідом та самоосвітою, чує все — інтуїцією генія. Вже на заранні його творчості питали його люди, «що в нього болить», «за що проклинає долю», «чого нудить світом», сміючись казали, що все це — від безділля... (пор. «Думи мої»). Цей конфлікт з оточенням, в якому поет жив у Петербурзі, — нерозуміння людьми його ідеальних поривів, висміювання його ентузіастичних дум-проектів, його апостольських планів перебудування суспільства теж згідно з Божим словом, з Божою правдою, це привело поета до того, що він через контрастову асоціацію, після змалювання живої й реальної постаті кобзаря, дає об-

раз того самого ніби Перебенді, що живе своїми химерами, в своєму ідеальному світі, чужий людям, і розкриває в цьому образі свою трагічну духовну самотність. Так виросла символічна «могила», ніби в степу, а фактично серед північних снігів. Там створився той ідеальний світ, де вільно було поетові розмовляти з собою — думати про те високе, людям недоступне, що почувши, люди можуть поета назвати дурнем і навіть від себе прогнати. Літературні взірці тільки допомогли оформити ці думки, втілити їх у образи. Так високо літав думками і віщий Боян, так мучився і Конрад, що пізнав людську нікчемність, так і російський поет — широчин чи не широчин — гнав від себе чернь. Ті, що Шевченка не розуміли, це — люди з петербурзьких бруків і сальонів, це не люди з селищ, до яких він сам хотів пізніше йти («ходімо в селища, там люди») та з якими разом завжди перебував у думках. А в Петербурзі хто його оточував? Люди, далекі від його духовного світу. Такий Михайлів, змальований у повісті «Художник», один із найближчих — далекий від усяких ідейних потреб. А земляки? Ані добрий, чесний, але боязкий і нерозвинений Сошенко, що з тяжкою бідю, не маючи великого таланту, тернистою стежею дійшов до можливості заробляти на шматок хліба, ані обмежений, хоч і близький, Хтодонт Ткаченко, що з ним іще на горищі в Ширяєва поет разом бідував і разом малював паркани, не були тими, що могли поета зрозуміти. Сошенко навіть у споминах потім сам згадував, як він радив Шевченкові покинути «нікчемні вірші», а «настоящим ділом» зайнятися. Були й вийнятки: один — Штернберг, другий — Демський. Ті його, напевно, розуміли, але тільки промайнули в його житті, не жили з ним довго та й не були українцями. Але була ще маса, чернь — і то землячки-ренегати, «кирли-гнучкошиєнки», «мерзенні каламарі», «чорнилом політі, московською блекотою, в німецьких петлицях заглушені». Чи ж вони могли зрозуміти поета? Чи ж не від них утік поет на «могилу в степу» — до свого власного ідеального світа? Вони могли тільки «насміятися» на його «псалми», вилиті сльозами. І, певно, насміхалися, бо Шевченко, як сам каже, не мав «щасливого хисту одразу вгадати чоловіка», а зате мав «нещасливу вдачу швидко заприятелюватися з людьми», а значить, і звирятися їм із своїми думками.

У світлі цих фактів стає зрозумілий образ Перебенді, що шукає самоти, стають зрозумілі і його «думи». В заспіві-увертюрі до «Кобзаря» Шевченко-Перебендя не сказав би: «одну сльозу з очей карих — і пан над панамі!», коли б мав коло себе хоч одну дійсно споріднену душу; не питався б себе: «Де ж ті люди, де ж ті добрі, що серце збиралось з ними жити, їх любити? Пропали, пропали!» У своїм оточенні він не знаходив і крихти справжнього зрозуміння. Було «пекло йому на сім світі», — йому, що чуже нещастя переживав як своє, що мав трагічний дар вчуватися в чуже горе, «дивитися на людей душою», йому, що все знав, все чув. «Серце мліло — не хотіло співать на чужині». Вмів тільки плакати, а слова не мав, так, принаймні, йому здавалося: «тільки сльози за Україну, а слова немає». Слово було, але «недотепне», занадто перейняте болем душі, — людям незрозуміле. Що ж зоставалося, як не «вороном крякати», не «соловейком щебетати» — для себе самого, з самим собою: «люди не побачать, то й не насміються». Не в Петербурзі почав він замикатися в своєму ідеальному світі. Вже малою дитиною носив він у собі це фатальне призначення: коли шукав залізних стовпів, що підпирають землю, коли «виспівував і плакав», ховаючись у бур'яні, коли від лихих людей ховався в печері, протестуючи проти бруталності й насильства, втікаючи від злої мачухи й ката-дядька. Вже тоді в душі його жили елементи, що з них потім складеться образ самотнього Перебенді, що ховається на могилі, втікаючи від оточення.

Література, щонайбільше, допомогла Шевченкові тільки оформити свої внутрішні переживання й процеси, втілити в образ стан душі, властивий геніям-поетам.

Перебуваючи в своєму ідеальному, замкнутому світі, ховаючись від людей, воскресив він образи отаманів-переможців — Підкови, Трясила, потім Гамалії, покликав сучасників до боротьби з ворогом-«поганцем», показавши, як предки вміли «панувати», «здобувати і славу, і волю»; в «Катерині» дав

символічно-синтетичний образ ошуканої й окраденої України та, створивши ці думи свої, віддав їх «ширим серцем» Україні: в Україну післав їх — на нашу Україну, що «сиротою понад Дніпром плаче».

Література й уваги: Про взаємини Шевченка і Гребінки дуже докладна стаття П. Филиповича «Шевченко і Гребінка» в кн. 1—2 «України» за 1925 р. Студія Івана Франка про «Перебендю» вміщена в кн. 1 «Літературно-Наукової Бібліотеки» р. 1889; як «Передне слово» до цієї поеми О. Третяк висловлює свої погляди на цю поезію в праці «Про вплив Міцкевича на поезії Шевченка». Краків, 1892, Ол. Колесса в монографії «Шевченко і Міцкевич» («Записки НТШ», т. III), стор. 81—88. К. Студинський у «Зорі» (1896, стор. 477—479) порівнював «Перебендю» з поезією М. Маркевича «Бандуристь»; висновки автора непереконливі.

¹ Про це див. в цьому томі в статті «Три перші Кобзарі».

² І пізніше створений Шевченком ідеал поета якнайкраще це доводить: він узявся «орати свою ниву», «засівати» перелogi своїми сльозами, вболівати над народньою долею, Марка Вовчка привітав, як «обличителя жестоких людей неситих» і сам бажав, щоб його «слово пламенем взялось, щоб огненно заговорило, щоб людям серце розтопило... Те слово, Божеє кадило, кадило істини». Всею своєю діяльністю він був ворогом антисоціальної школи і вірив усе життя в добродійно-моральний вплив мистецтва на душу людську.

До Основ'яненка

Поезія ця — хронологічно перше літературне «послання» Шевченка¹, звернуте до заслуженого українського письменника Григорія Квітки, що писав під псевдонімом Грицько Основ'яненко. З творчістю Квітки Шевченко почав знайомитися, правдоподібно, ще до визволення з кріпацтва. Просякнуті народолюбством повісті Квітки з сюжетами, взятими з селянсько-кріпацького життя, не могли не подобатися Шевченкові. Вже на початку 1839 р. Шевченко, прочитавши ще в рукописі повість Квітки «Сердешна Оксана», використав її головні мотиви в своїй поемі «Катерина». Але безпосереднім приводом до написання «послання» був нарис-спомини Квітки про запорозького військового суддю Антона Головатого, що вийшли в світ у жовтневій книжці журналу «Отечественныя Записки» за 1839 р. На це вказують слова послання: «Наш завзятий Головатий не вмере, не загине!»

Отже, вийшло послання з-під пера поетового не раніш, як у жовтні-листопаді 1839 р., і Шевченко зараз-таки переслав його Квітці при листі, підписаному псевдонімом Перебендя, а про правдиве ім'я автора Квітка довідався вже значно пізніше, бо аж у жовтні 1840 р. Обидва поети в 1840—1842 рр. живо листувалися. Шевченко дуже хотів пізнати Квітку особисто, але до цього так і не дійшов (Квітка вмер 8.VIII.1843 р.). Високі етичні прикмети творчості Квітки (повісті «Маруся» і «Сердешна Оксана») Шевченко переніс і на їх автора. Коли критика устами П. Куліша значно пізніше (1858) підкреслювала дар Квітки «промовляти серцем до серця», то Шевченко ще 1841 р. писав про це Квітці: «Вас не бачив, а Вашу душу, Ваше серце так бачу, як може ніхто на світі. Ваша Маруся так мені Вас розказала»... Квітка з ентузіазмом зустрів «Кобзаря» і «Гайдамаків», і висока оцінка творів молодого поета досвідченим і талановитим українським письменником була для Шевченка фактом великої ваги, великою моральною підтримкою, особливо, коли зважимо, що прийшла вона тоді, коли на геніального поета російська критика однодушно нападала.

До автора Головатого, а до свого прихильного критика Шевченко і звернувся з закликом: «Співай же їм, мій голубе, про Січ, про могили», бо вважав, що Квітка «добрий голос має», і знав, що «його люди поважають». Проте Шевченко змінив своє відношення до Квітки ще правдоподібно перед його смертю. Вже в «Чигиринському Кобзарі», проданому видавцеві ще весною 1843 р., Шевченко дав своєму посланню заголовок: «До українського писаки», усунувши ім'я письменника, а в 1847 р., пишучи передмову до нового видання «Кобзаря», висловив уже критичний погляд на творчість Квітки: «Покійний Основ'яненко, — писав Шевченко, — дуже добре приглядався на народ та не прислухався до язика, бо може, його не чув у колиці од матері». Мова Квітчиних творів багата, різноманітна, і закид, зроблений Шевченком Квітці, можна пояснити хіба

тим, що в мові творів харківського повістяра зустрічаються москалізми, якими вже й тоді була засмічена слобожанська говірка, що нею писав Квітка. Але могла бути й інша причина охолодження Шевченка до Квітки та його пам'яті: в 1843 р. Шевченко наочно переконався на Україні, яким плитким було консервативне поміщицьке українофільство наших панів, що були в більшості завзятими оборонцями кріпацтва, а Квітка, зробивши знаряддям тої оборони українську мову, видав свої «Листи до любезних земляків», де ідеалізував кріпацький лад і російський монархізм. «Листи Квіткині» появилися ще в 1839 р., але зміст їх став для Шевченка особливо актуальним тільки тоді, коли він із страшною дійсністю того ладу зіткнувся безпосередньо на Україні, як свідомо людина і письменник, і поет охолонув до свого «заочного приятеля». Звідси й усунення заголовка-присвяти з твору, який нас інтересує, звідси й терпка згадка про початкове неукраїнське (бо «панське») виховання Квітки. Але в часі написання послання до Основ'яненка Шевченко, як ми бачили, дивився на нього іншими очима. Ще перед «Марусею» Шевченкові «розказала» про чулу Квіткину душу «Сердешна Оксана». Потому з'явилась яскраво описана Квіткою постать Антона Головатого. Квітка збудив творчу уяву Шевченка: перед нею пересунулися яскраві образи з історії запорожців після зруйнування Січі. Використовуючи сприятливу ситуацію, яку давала йому експансивна політика Росії, що шукала собі ринків на Сході, Головатий зробив спробу урятувати рештки запорожців і утворити нову Січ. Підтриманий Потьомкіним, він добився у Катерини II згоди на віддачу запорожцям земель, що лежали над Чорним морем і на північний захід від Кавказу. Так повстало козацьке Чорноморське військо, пізніше переіменоване на Кубанське. Чорноморці досить довго зберігали певний автономічний устрій, деякі вольності: вибирали собі кошового, як колись запорожці, ділилися на курені і т.д. Головатий вивів на нові землі не тільки запорожців, що заснували були в Турції Нову Січ, а й чимало вже покріпачених козаків. На нові землі люди втікали, голячи собі голови і зоставляючи козацькі чуприни як ознаку вільного стану. Особа Головатого стала дуже популярною в народі. Про нього повстали пісні і характеристичне прислів'я:

Знає об тім Головатий Антін,
Він нам голова, він нам батько,
Він нам поголив голови гладко.

Нарис Квітки тільки розбудив творчу увагу поета. Усна традиція давала більше матеріалу Шевченкові для зидеалізування і запорозького ватажка, і Запорожжя. Написаний Квіткою літературний портрет Головатого малював його як спритного опортуніста, але Шевченко мав про нього свою, не у Квітки зачерпнуту, опінію. Він прощав хитрому запорожцеві навіть підлещування до ненависної цариці, бо тою ціною Головатий зберіг рештки нашої національної військової сили. Річ ясна, що опанований образами славного минулого і пригноблений прикрими образами сучасності, поет, прочитавши Головатого, ще раз тяжко відчув і пережив кривду, заподіяну українському народові зруйнуванням Січі, і почуття, якими вагітна була його душа, висловив власне авторові літературного портрету одного з останніх запорозьких отаманів. У посланні яскраво протиставляється ідеалізована минувшина, «те диво, що було, минуло», вільна Україна з гетьманом, що «всім верховодив», з Січчю, з її лицарями «в червоних жупанах» — образів сучасної поетові України, що «обідрана сиротою понад Дніпром плаче», а кривд, їй заподіяних, ніхто не бачить, крім «ворога, що сміється». Цей скорботний образ викликає у поета справжній пафос обурення: «Смійся, лютий враже, та не дуже, бо все гине, — слава не поляже», бо слава та — свідок того, що за нами правда, а не за ворогом — москалем, вона розкаже, «що діялось в світі, чия правда, чия кривда і чиї ми діти».

Як у «Івані Підкові» від образу смутної сучасної дійсності поет переходить до відрадного образу минулої слави, що криє в собі надію на відродження, так і в цьому «посланні» поет втілює образ слави в постать хороброго вождя-організатора: «Наш завзятий Головатий не вмре, не заги-

не... От де, люди, наша слава, слава України!» Шевченко в цьому посланні виспівав хвалу вождеві-організаторові, що врятував живу українську збройну силу, за що й наділяє його вічною славою. Звідси зрозуміле й звернення до Основ'яненка з закликом, щоб і він оспівував «те диво, що було, минуло: що діялось в Україні, за що погібала, за що слава козацька на всім світі стала». Правда — за нами, а тому поет, що буде оспівувати наше славне минуле, тим самим навчить українців ненавидіти ворога, що заподіяв Україні кривду, коли розкаже їм, «чия правда, чия кривда». Тужачи за минулим, поет силу свого переконання в тому, що «слава не загине», черпав не з тої лектури, яка дала йому безпосереднє натхнення, а з мотивів і думок, що дали йому передусім народні історичні пісні про зруйнування Січі, що їх він мимоволі згадав, читаючи про запорозького вождя, і справді, коли Шевченко тужив за минулою славою України, зітхаючи, що «нема Січі, пропав і той, що всім верховодив», то тільки вторував словам народної пісні: «Ой не буде Січі-города однині і довіку; і тужачи, що «не вернуться», що «навіки пропали», так само народню тугу переспівував: і в народній пісні слідом за бажанням — «Коли б воно вернулося Славне життя козацьке» висловлювалася сумна думка про неможливість вернути те славне життя: «...воно вернеться, як той (посіяний) пісочок зійде». Повна почуття гордості згадка запорозької пісні про «той час, як повсюди знали нас» спонукувала і його ствердити, що «слава козацька по всім світі стала». І як у народі залишалася свідомість того, що «хоч пропали запорожці, так не пропала їх слава», так і поет вірив-співав разом із народом про те, що «слава не поляже». Його асоціації з народними думками, що знайшли свій вираз у циклі пісень про зруйнування Січі, були такі міцні, що навіть екскурс поета про його власне гірке становище, де він оповідає Основ'яненкові, як йому в Московщині «тяжко жити» «з ворогами», — не тільки вираз особистої скарги, а й вислів спільних із народом переживань, вторування словам тужливої запорозької пісні: «Ой, велик світ, а ніде прожити За вражими москалями».

Після в'яснення генези і змісту цього Шевченкового твору мусимо ще раз вернутися до його літературної історії. В тексті цієї поезії повстала пізніше дуже важлива зміна: замість рядків про Головатого, починаючи від 1860 р. і до цього часу, в видаваних текстах стояло: «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине». Ще 1846 р. П. Куліш писав Шевченкові: «Ви вихваляєте Головатого, — особу не дуже важну і мало відому народові та історикам» — і радив переробити це речення, як подано вище.

Однак, поправляючи свої поезії для друку 1858 р., Шевченко ради Кулішевої не послухав і слова про Головатого, як було і в попередніх двох виданнях, зоставив. Уже під час друкування «Кобзаря» 1860 р. — в грудні 1859 р. Куліш, як він сам оповідає, насилу «вкоськав Шевченка», щоб той «занедбав стишки з Головатим». Суперечить цим словам (у листі до Зуйченка, 1885 р.) трохи нижче сказане Кулішем, що Шевченко, «як чоловік розумний, добре бачив, що мусить так напечатати»: коли б бачив, то не треба б було його «вкоськувати». І нелегко (бо аж «насилу») вдалося цього досягти Кулішеві, бо ж постать Головатого, як символ української національної збройної сили, займає центральне місце в цьому творі, — для поета вона була вихідним пунктом творчого процесу. Поправка Куліша, яку цілі покоління цитували як Шевченкову думку, — зрештою, думку, якої не міг не поділяти Шевченко (про безсмертність української пісні), — в цьому контексті цілком змінювала ідею автора — загрозу москалям українською живою збройною силою, символом якої і був для Шевченка останній з її енергійних організаторів А. Головатий.

Ми вже говорили вище, що на Головатого поет мав свій власний вироблений погляд. У «Гайдамаках» Шевченко згадує про нього, як про майбутнього кошового, а може, й гетьмана (див. рр. 905—910), а в поемі «Сліпий» (в другій редакції «Невольник») устами осліпленого турками запорожця Степана, згадуючи про нову працю Головатого над організацією запорозького війська, каже: «Нехай йому Бог поможе!» Шевченко не тільки малював портрет Головатого, а й думав видати його літографією в Парижі. Він хотів представити Головатого на полотні, як «він стоїть сум-

ний коло Зимнього Палацу позаду Неви, а за Невою цитадель, де конав Павло Полуботок». Маючи видати його портрет, Шевченко лічив тільки на чорноморців, що вони зберуть на це гроші, протиставляючи їх українським панам, яких у листі до Кухаренка, де про це писав, називав «німцями проклятими».

Куліш глибоко помилявся, пишучи, що Шевченко, «бувши узенько вченим, зопсував один з найкращих своїх творів тим, що Головатого поставив апофеозом народньої життя». Не вузенька вченість, а вражливість поетової вдачі та його переконання були причиною апофеозування ним Головатого. Шевченко мав свою рацію, якої Куліш не визнавав. Куліш іще 1844 р. писав Шевченкові, що «тепер не така година настала, щоб брязкотать шаблюками», бо «ляхів і татарву мов дідько злизав». Шевченко це знав; але знав також, що «дідько не злизав» іще тих «поганців», що панують. Як до історичної постаті Головатого, так само і до живих потомків запорозьких лицарів (Кухаренка і молодих кубанців у Петербурзі) Шевченка тягла не тільки романтична симпатія, а передусім свідомість тої ролі, яку вони, як організована сила, могли відіграти для збудженої до нового життя України в боротьбі з Московщиною.

Розглядаючи цей твір, належить відокремити в ньому уступ, де поет, сам відмовляючись співати, захочує до цього Основ'яненка: він нібито не має «кебети», його колишній поетичний хист («голосок») «позички зїли»², і він може здобутися, щонайбільше, на писання дрібних ліричних творів («Катерину» він написав не менше як півроку перед цим, а «Гайдамаки» хіба тільки задумував або почав писати). Цей уступ, безперечно, пригадує оду Горація до Агрипи, в якій поет скаржиться на свою нездатність оспівувати великі подвиги Октавіана й Агрипи, а за поета, що в силах це завдання виконати, вважає свого старшого друга Варія. Як Горацій, висловлюючи таку думку, одночасно кількома смілими рисами змальовує те, на що йому нібито бракує хисту, так само й Шевченко в елегійних, тужливих згадках про минуле, що попереджують його сумніви, сам собі видає свідоцтво видатного митця історично-романтичного жанру. Цей уступ належить пояснити так, що власне в той час він узявся був за написання «Гайдамаків» і, гостро переживаючи сполучені з виконанням свого заміру труднощі (і композиційні, і брак джерел, і ідеологічні), набрався переконання, що таке завдання під силу тільки досвідченому письменникові («тебе люди поважають, добрий голос маєш») та що опрацювання широкого історичного сюжету можливе тільки серед сприятливих обставин на Україні, а тут — Московщина, кругом — «вороги», «чужі люди»³. Знаючи Горацієву оду, він використав її як схему для висловлення подібних думок у посланні до Квітки. Оди Горація Шевченко знав, бо сам оповідає про порівнювання перекладів Гулака-Артемівського з їх латинськими оригіналами, яке відбувалося в його присутності (див. повість «Близнята»). Сумніви щодо свого творчого хисту Шевченко невдовзі переміг, бо вже місяців через два висловив у заспіві до «Кобзаря» надію, що його твори знайдуть «може й славу», а в створених за рік «Гайдамаках», оглядаючи результати своїх творчих зусиль, міг уже сказати: «Пан я над панами!» Те, що він накидав Квітці і чого той ніколи не міг виконати, Шевченко виконав сам. Таким чином посланіє до Основ'яненка — це також і автобіографічний документ, що відкриває нам вагання й сумніви, що завжди встелюють тернистий шлях творчих талантів.

Література й уваги. Про взаємини Шевченка з Квіткою див. у XI т. нашого видання (листи Шевченка до Квітки й примітки до них). Там же подано й літературу. Лист Куліша до Зуйченка про уступ із Головатим — у брошурі Яворницького «Матеріали до біографії Шевченка», Катеринослав, 1912. Цитати з народних пісень про зруйнування Січі взято з праці Н. Василенкової-Полонської; «Маніфест 3.VIII. р. 1775 в світлі тогочасних ідей» (Записки Істор.-Філол. Відд. ВУАН). Про відношення Шевченка до Головатого див. (за покажчиком імен) т. III творів Шевченка вид. ВУАН. Пор. також. «Культ Шевченка на Чорноморії» М. Садиленка в Збірнику «Шевченко», річник 2-й, ДВУ, 1930. Лист Куліша, цитований наприкінці у статті, див. у т. III творів Шевченка, вид. ВУАН, стор. 222.

¹ Цієї форми ліричних поезій Шевченко охоче вживав. Пор. «Послання»: М. Маркевичу, Гоголю, Козачковському, М. Щепкину, М. Вовчку й інші.

² Пор. у т. III в «Розритій могилі»: «Сини мої (українці) на чужині, на чужій роботі».

³ Пор. з заспіву до «Кобзаря»: «Серце мліло, не хотіло співати на чужині» й далі рядки.

Павло ЗАЙЦЕВ

Варшава

ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ АВТОРА

(Павло Зайцев)

Зайцев Павло Іванович (23 вересня 1886, м. Суми — 2 вересня 1965, Німеччина) — український літературознавець і культурно-громадський діяч. Закінчив юридичний (1909) та історико-філологічний (1913) факультети Петербурзького університету. Ще студентом почав друкувати свої літературознавчі статті. У 1915—1917 рр. викладав українську літературу на нелегальних університетських курсах у Петербурзі. Після повернення в Україну повністю поринув у громадське й культурне життя, був членом Центральної Ради, начальником канцелярії генерального секретаріату освіти (1917), директором департаменту загальних справ міністерства освіти (1918), начальником культурно-освітнього відділу Армії УНР (1920). Одночасно співпрацював у кількох наукових установах та видавництвах: редагував журнал «Наше минуле» (1919), був редактором видавництва «Друкар» (1919—1920), у лютому 1919 року затверджений помічником головного редактора усіх видань Першого (історико-філологічного) відділу Всеукраїнської Академії наук. 1921 року виїхав до Польщі, де викладав у Варшавському університеті, був співробітником Українського Наукового інституту (Варшава). У 1938 році обраний дійсним членом Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка. З 1941 року жив у Німеччині, пізніше — у Канаді й Америці, був професором Українського вільного університету (Мюнхен).

Павло Зайцев як літературознавець сформувався ще у Петербурзі й Україні. Майже все своє наукове життя він присвятив дослідженню життєвого і творчого шляху Тараса Шевченка, став одним із провідних шевченкознавців ХХ ст. Розшукав і опублікував багато невідомих творів, листів і документів до біографії Шевченка, дослідив ряд проблем життя і творчості поета («Російські поеми Т. Г. Шевченка», 1913; «Перше кохання Шевченка», 1914; «Тарас Шевченко. Короткий нарис життя», 1920; «Шевченко і поляки», 1934, польською мовою), 1914 р. підготував за прижиттєвими виданнями і автографами й випустив у Петербурзі «Кобзар». У 20—30-х рр. Зайцев працював над підготовкою повного видання творів Т. Г. Шевченка у 16 томах (Варшава, 1934—1939, не вийшов 5-й том). Для цього видання вчений здійснив текстологічну підготовку творів Шевченка, розробив науковий апарат і написав низку ґрунтовних статей. Це зібрання творів Шевченка вважається одним із кращих у шевченкознавстві, увійшло до історії літератури під назвою «Видання П. Зайцева». Факсимільне його перевидання здійснене у 60-х рр. в Америці.

Перший том цього повного видання містив монографію П. Зайцева «Життя Тараса Шевченка» — плід довголітньої наукової роботи вченого. Книжка друкувалася у Львові 1939 року, але світу не побачила: весь готовий наклад було знищено більшовиками після окупації Львова у вересні 1939 року. Вціліло лише кілька примірників. За цим текстом вийшла книжка «Життя Тараса Шевченка» (Нью-Йорк; Париж; Мюнхен, 1955).

Перевидання її нині в Україні є помітною віхою в нашому літературознавстві, розкриває і утверджує перед читачем новий, нетрадиційний образ Шевченка й водночас повертає із забуття добре ім'я її автора.

Олекса МИШАНИЧ

Київ